

نمایش در تبریز

از انقلاب مشروطه تا نهضت ملی نفت

پژوهش و نگارش

محمود نجیب فخری

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

۱۳۸۳

رنجبر فخری، محمود، ۱۳۳۲ -

نمایش در تبریز (به روایت اسناد) از انقلاب مشروطه تا نهضت ملی نفت / پژوهش و نگارش محمود رنجبر فخری. - تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۳. شانزده، ۷۲۷ ص.

ISBN: 964-6189-77-6. ریال. ۵۵۰۰۰

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیا.

Mahmood Ranjbar Fakhri. Theatre in Tabriz

ص. ۶، به انگلیسی:

from constitutional revolution to oil nationalization movement.

۱. نمایش - ایران - تبریز - تاریخ. الف. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

ب. عنوان.

۷۹۲/۰۹۵۵۳۲۲

PN۲۹۵۵/ت۲۳۹

۸۳-۳۵۸۹۲

کتابخانه ملی ایران

ISBN: 964-6189-77-6

شابک: ۹۶۴-۶۱۸۹-۷۷-۶

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

نمایش در تبریز (به روایت اسناد) از انقلاب مشروطه تا نهضت ملی نفت

پژوهش و نگارش: محمود رنجبر فخری

نظارت فنی: نصرت... امیرآبادی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: تبریزسافت

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: اول

لیتوگرافی: راین گرافیک

چاپ و صحافی: پارس سه‌نند، خوش قامت

تاریخ انتشار: ۱۳۸۳

قیمت: ۵۵۰۰۰ ریال

انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

ساختمان گنجینه اسناد، بزرگراه شهید حقانی، مقابل استادیوم ورزشی شهید کشوری،

تهران ۱۵۴۸۶، تلفن: ۲۲۵۵۸۶۸؛ دورنگار: ۲۹۰۰۲۷۹

نمایشگاه و فروشگاه

میدان ولی عصر (عج)، خیابان شقایق، خیابان به‌آفرین، شماره ۶۰، تلفن: ۶۴۹۱۹۴۶

فهرست مطالب

پیشگفتار (جمیل رشدی).....	هفت
مقدمه (مؤلف).....	نه
نفوذ هنر نمایش از نواحی قفقاز به تبریز.....	۱
آشنائی با نمایش در روسیه و نواحی قفقاز.....	۳
میرزا آقا تبریزی، نخستین نمایشنامه‌نویس در ایران.....	۹
ایرانیان و تئاتر در نواحی قفقاز.....	۱۳
تبریز و هنر نمایش.....	۱۹
نامه‌ها و اسناد.....	۲۵
تصاویر.....	۳۸
گروه نمایش جمعیت خیریه.....	۵۱
نامه‌ها و اسناد.....	۶۰
تصاویر.....	۶۲
گروه نمایش آذریان.....	۶۳
نامه‌ها و اسناد.....	۶۸
تصاویر.....	۷۹
گروه نمایش جمعیت آئینه عبرت.....	۸۳
یحیی آربن‌پور.....	۸۶

۸۷	جبار باغچه بان
۹۰	نامه‌ها و اسناد
۹۳	تصاویر
۹۷	گروه نمایش آراین
۹۹	جمعیت اصلاح و ترقی معارف آذربایجان
۱۰۲	گروه نمایش آراین
۱۰۵	عباسعلی اسعدی
۱۰۷	حسین امید
۱۰۹	تالار نمایش شیر و خورشید
۱۱۲	نظامنامه نمایشهای عمومی
۱۱۴	تنظیمات داخلی نمایشگاه
۱۳۱	مدارک، نامه‌ها و اسناد
۱۹۹	تصاویر
۲۴۹	گروه نمایش آذربایجان
۲۵۲	میرزا باقر حاجی‌زاده
۲۵۴	نامه‌ها و اسناد
۲۶۱	تصاویر
۲۶۹	فعالیت‌های نمایشی ارمنه تبریز
۲۷۳	آرمناک آهارونیان
۲۷۴	نامه‌ها و اسناد
۲۹۱	تصاویر
۲۹۹	هیئت هنرپیشگان درام و اپرت تبریز
۳۰۵	جواد شفیع‌زاده
۳۰۶	بیوک محمدی
۳۰۸	نامه‌ها و اسناد

۳۳۲	تصاویر
۳۵۱	گروه نمایش درام و اپرت فردوسی
۳۵۵	حسین عرب‌اوغلی علیزاده
۳۵۶	ایرج صالحی (احمدزاده)
۳۵۶	آرشالوس آیریان
۳۵۷	عادل آخوندزاده
۳۵۸	صمد مغازه‌ای (تمین)
۳۵۹	علی‌اصغر رضوان تابان
۳۵۹	پرنس‌آه جو دپور آزاد
۳۶۵	نامه‌ها و اسناد
۳۸۹	تصاویر
۴۱۱	گروه نمایش ایران
۴۱۶	محمدعلی رشدی
۴۱۹	اسماعیل مزدوری
۴۱۹	عین‌الله خاکپاکی
۴۲۲	نامه‌ها و اسناد
۴۶۰	تصاویر
۴۸۷	گروه نمایش انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی
۴۹۱	عبدالله عبدالله‌زاده فریور
۴۹۴	صمد صباحی
۴۹۷	نامه‌ها و اسناد
۵۰۴	تصاویر
۵۲۱	تئاتر دولتی فرقهٔ دموکرات آذربایجان
۵۲۵	نامه‌ها و اسناد
۵۳۳	گروه کنسرت و نمایش انجمن هنرمندان

۵۳۷	محمدحسن عذاری
۵۳۸	پرویز پرویزی
۵۴۰	نامه‌ها و اسناد
۵۶۹	تصاویر
۵۸۱	اجراهای نمایشی متفرقه
۵۸۶	جلیل محمدقلی زاده
۵۸۸	سیف‌الدین کرمانشاهی
۵۸۹	نامه‌ها و اسناد
۶۲۵	تصاویر
۶۴۱	نمایشنامه‌ها
۶۴۳	انجمن محسنیه
۶۷۱	انقلاب مشروطیت ایران
۶۸۱	فهرست‌ها
۶۸۳	اشخاص
۷۰۵	نمایشنامه‌ها
۷۱۳	مکان‌های فروش بلیط نمایش
۷۱۷	مکان‌های اجرای نمایش
۷۱۹	فیلم‌های سینمایی
۷۲۱	نهادهای فرهنگی، هنری و سیاسی
۷۲۳	کتاب و نشریات
۷۲۵	مؤسسات تمدنی
۷۲۹	نهادهای آموزشی
۷۳۱	مکان‌های جغرافیایی
۷۳۵	واژه‌ها و اصطلاحات

پیشگفتار

دست یازیدن به تاریخ تئاتر تبریز و اسناد ۹۰ ساله یا از نظر دیگر اسناد ۱۲۰ ساله آن در مدیریت «سازمان اسناد ملی ایران، شمال غرب» (تبریز)، نظری است گذرا به مدارک و اسنادی که حاصل عمر بیش از ۲۳۵ بازیگر، نویسنده و موسیقیدان شناخته شده شهر تبریز می باشد که با عمری تلاش همراه با دلسوختگی و عشق و در نهایت شیفتگی به فرهنگ و هنر تئاتر بوجود آمده است. هنرمندان آگاه و عاشق تئاتر تبریز، حیات و هستی خود را نجیبانه به پای درخت هنر تئاتر ریختند تا بارورش سازند و در این رهگذر علیرغم تحقیرها، انتقادهای و کنایات نیشداری که بر علیه هنر تئاتر از جانب بعضی بی خبران و مغرضان سرزده است با کمال بی اعتنائی و بخشندگی ایستاده و به راه خود که به آن ایمان داشته و عشق می ورزیده اند ادامه داده و اسناد و مدارکی که از خود در تاریخ تئاتر تبریز بجا گذاشته اند، همچون نگینی در خشان بر تارک تئاتر تبریز و در نهایت تئاتر کشور می درخشند و مایه سربلندی و افتخار شهر فرهنگ پرور تبریز که همیشه و در همه حال بلاخیز دشمنان و بلاگردان ملک و ملت بوده است، می باشند. و در این رهگذر چه ناملایمات و شداید و سختی ها که متحمل نشدند و حاصل این تحمل ها عسرت و تنگدستی حاصله از ایثار و از خودگذشتگی در راه هنر تئاتر بوده که به آن عشق می ورزیده اند...

چه باک که خوشبختی و بدبختی هنرمند خریدنی نیست. نیاز او نیاز روحی است، هنرمند واقعی وارسته و روحاً بی نیاز است، جوهر هنر اگر واقعاً در کسی

باشد راه او را همیشه به سوی والائی سوق می دهد. چنین روحی را هرگز فقر به
حضیض نمی کشاند و تاریخ هنر مملکت ما پر است از چنین ارواح پاک و بزرگ و
والا...

بشنویم از زبان فاخر آن ساحر کلمات و رند قلندر دانای همه اعصار و قرون که
چه خوش سروده است:
غیر از هنر که تاج سر آفرینش است   بنیاد هیچ منزلتی جاودانه نیست

جمیل رشدی

مقدمه

آنچه در کتاب حاضر مورد بررسی قرار گرفته، نمایش به مفهوم سنتی یا مذهبی آن، مانند شبیه خوانی یا تعزیه گردانی نیست. منظور از هنر نمایش در این مقوله، تئاتر یا نمایش به سبک اروپائی است که از کشور فرانسه به روسیه رفت و از قرن هیجدهم میلادی در مناطق قفقاز هم رایج شد. اسناد و سوابق بجا مانده از این رشته هنری در تبریز، بیانگر یک دوره پررونق از رواج این هنر در اوایل دهه سال ۱۳۰۰ خورشیدی است. به طوری که تئاتر در قالب نهادهای هنری منظم و سازمان یافته، توانسته بود جریان فرهنگی نیرومندی در متن اجتماعی آن دوران ایجاد کند، بی آنکه دولت نقشی در این زمینه داشته باشد. وجود نظم تشکیلاتی و مقررات انضباطی در گروههای نمایشی، زیر نظر کسانی که از تحصیلات دانشگاهی برخوردار بودند، هنر تئاتر را از چنان جایگاهی برخوردار ساخته بود که این هنر نقش مؤثری را در ایجاد بستر ارتباط فکری، عاطفی و زیبایی شناسی در میان مردم ایفاء می کرد. تلاش بی وقفه دست اندرکاران این هنر در اجرای موفقیت آمیز نمایشنامه های معروف، در صحنه های نمایش تبریز، بویژه با توجه به نبود سینما و تلویزیون، موجب می شد تا پیوند نمایش با مردم از ارتباط صحنه ای فراتر رود. به طوری که قیمت بلیط های نمایشی در نخستین دهه سال ۱۳۰۰ خورشیدی در بروشورها و پوستره های تبلیغاتی تا مبلغ ۱۲ تومان دیده می شود و حتی به گفته جمیل رشدی بلیط هایی با عنوان "همت عالی" برای رونق هرچه بیشتر این هنر، تا مبلغ سیصد تومان خریداری می شد و نیز به روایت همین اسناد، بخشی از درآمد نمایشنامه ها و یا کنسرت های موسیقی که در تالارها اجراء می شدند، صرف امور

خیریه و عام‌المنفعه می‌گردید.

نخستین نمایشنامه‌ها در ایران در سال ۱۲۸۷ هجری قمری، توسط میرزا آقا ابن مهدی تبریزی ملقب به منشی باشی نگاشته شده‌اند. میرزا آقا تبریزی به زبان فرانسه تسلط داشته و از این راه با فنّ نمایشنامه نویسی آشنا شده بود.

تا سال ۱۲۹۱ خورشیدی که نخستین گروه نمایشی، با نام جمعیت خیریه توسط مرحوم مهدی شفیع‌زاده در تبریز تأسیس گردید، شواهدی از فعالیت‌های نمایشی در میان ارامنه تبریز دیده می‌شود و مهدی شفیع‌زاده به دلیل همکاری نزدیک با ارامنه در اجرای برنامه‌های نمایشی، در میان مردم به مهدی خان ارمنی اشتها یافته بود. از طرفی طبق اسناد و آگهی‌های تبلیغاتی موجود، هنرمندان آذربایجانی، پیش از انقلاب اکثراً روسیه برای کمک به دانش‌آموزان بی‌بضاعت در مدارس ایرانیان در باکو و تفلیس، به اجرای برنامه‌های هنری پرداخته‌اند. به استناد کتابچه‌ای که گروه نمایش "فردوسی" در مهرماه سال ۱۳۲۱ به مناسبت چهلمین سال آغاز هنر نمایش در تبریز منتشر نموده است، باید سال ۱۲۸۱ خورشیدی را آغاز فعالیت‌های نمایشی دانست. در سال ۱۲۹۶ خورشیدی گروه "آذریان" توسط آقای رضا قلی‌زاده و در سال ۱۳۰۰ خورشیدی گروه "آئینه عبرت" با عضویت ۱۷ نفر مرکب از شخصیت‌هایی چون یحیی آرین‌پور و جبار باغچه‌بان توسط مهدی ظهیری، فارغ‌التحصیل رشته هنرهای دراماتیک تفلیس بنیان نهاده شد و سپس در سال ۱۳۰۲ خورشیدی گروه "آرین" با ۲۷ نفر عضو، توسط بیوک خان نخجوانی که او نیز دارای تحصیلات دانشگاهی در رشته تئاتر بود، تأسیس گردید. گشایش تالار "شیر و خورشید" در سال ۱۳۰۶ خورشیدی موجب رونق هرچه بیشتر هنر نمایش شد و به تدریج گروه‌های دیگری نیز شکل یافتند و حتی با اشغال نواحی شمالی ایران توسط قوای متفقین در شهربورماه سال ۱۳۲۰، وقفه‌ای در فعالیت‌های نمایشی به وجود نیامد و در همین سال بود که گروه تئاتر "ایران" توسط مرحوم محمدعلی رشدی (رشدیه) با ۱۵ نفر بازیگر مرد و ۳ نفر بازیگر زن شروع به فعالیت نمود و به دنبال آن، سایر گروه‌ها نیز به صحنه آمدند. در این سال‌ها با تأسیس "انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی" و فعالیت گروه نمایشی آنان، شاهد حضور هنرمندان آن سوی مرز در صحنه‌های نمایش و موسیقی تبریز هستیم.

در نهایت، انحلال همه گروه‌ها و تشکیل یک گروه نمایش "دولتی" توسط فرقه دموکرات آذربایجان موجب شد تا برخی از هنرمندان تئاتر به استخدام آن گروه درآیند و بقیه به ناچار صحنه نمایش را ترک کنند. دست اندرکاران و بازیگران پس از حدود یک سال کار در تئاتر "دولتی" فرقه دموکرات و سقوط این فرقه، یا ملزم به اقامت اجباری در تهران و سایر شهرها شدند و یا مجدداً در گروه‌های نمایش "فردوسی" و "انجمن هنرمندان" تشکل یافتند. فضای نسبتاً باز سیاسی در طی دهه ۲۰ خورشیدی، فرصتی برای شکوفایی ادبیات نمایشی بود، هرچند اثر تازه‌ای عرضه نشد و گروه‌ها به علت کمبود متون نمایشی جدید، غالباً به اجرای مکرر نمایشنامه‌های سه دهه قبل پرداخته و برای ایجاد تنوع در کارهای نمایشی، آن را هرچه بیشتر با موسیقی و رقص درآمیخته‌اند. کم‌توجهی به نقش نویسنده را می‌توان به طور آشکار در آگهی‌های مربوط به اجرای نمایش‌ها مشاهده نمود و در شرح حال دست‌اندرکاران هنر نمایش که به مناسبت‌های مختلف منتشر شده، سخنی از معدود نویسندگان، در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خورشیدی به میان نیامده است. همین امر کافی بود تا فقر ادبیات نمایشی را فزون‌تر نماید. از سوی دیگر فعالیت‌های هنری در دهه‌های مذکور، خالی از رگه‌های ابتذال نبوده است، که در این باره قضاوت را به عهده خوانندگان محترم نهاده‌ایم.

مجموعه اسناد تاریخ نمایش تبریز محصول یک عمر تلاش هنرمند زنده‌یاد، مرحوم جمیل رشدی (رشدیه) می‌باشد که وی بی‌هیچ توقعی، آنها را به آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، منطقه شمال غرب کشور اهداء نموده است. تا چراغی فراراه پویندگان هنر باشد. این مجموعه ارزشمند، آئینه تمام‌نمایی است از آنچه به طور خلاصه اشاره گردید. پدر ایشان مرحوم محمدعلی رشدی (نوه مرحوم حاج میرزا حسن رشدیه) از پیشگامان هنر نمایش در تبریز بود که برای نخستین بار در سال ۱۲۹۸ خورشیدی به عنوان بازیگر در گروه "آئینه عبرت" حضور یافت و تا سال ۱۳۴۸ خورشیدی یعنی مدت نیم قرن به عنوان یکی از فعال‌ترین و مؤثرترین چهره‌های این رشته هنری، در اشاعه آن کوشید. در سال ۱۳۱۱ خورشیدی که فرزند ایشان متولد گردید، به گفته خود، نام جمیل را از حدیث "إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ وَ يُحِبُّ الْجَمَالَ" برایش برگزید و وی را در سن هفت سالگی یعنی همزمان با

آغاز تحصیلات ابتدائی، با ایفاء نقش پسر کاوه در اجرای نمایشنامه "کاوه آهنگر" شرکت داد و بدینسان فرزندش را نیز با دنیای هنر آشنا نمود. مرحوم جمیل رشدی در اجرای نمایشنامه‌های "طبيب اجباری"، "عروسی حاج آقا سرنگرفت" و چندین نمایشنامه دیگر، با کارگردانی آقایان بیوک خان نخجوانی، حسین عرب‌اوغلی، میرزا باقر حاجی‌زاده و صمد صباحی به عنوان بازیگر شرکت داشت و نمایشنامه‌های "معبد عشق" و "انتقام" نیز از آثار مکتوب وی می‌باشد.

زنده یاد، جمیل رشدی در بیستم مهرماه سال ۱۳۷۶ به دنبال عارضهٔ ریوی، رخ در نقاب خاک کشید و اینجانب را بر آن داشت تا آرزوی دیرینه وی را که انعکاس این تلاش‌ها به نسل‌های آتی بود، در حد توان خود به انجام رسانده و این اسناد ارزشمند را با دیگر نوشته‌هایی که از تاریخچه هنر نمایش در تبریز بجا مانده است، پردازش و در مجموعه‌ای به شیفتگان هنر تقدیم نمایم تا ضمن گرامیداشت یاد همه بزرگان عرصهٔ هنر نمایش، قداست و ارزش کار این دلباختهٔ هنر را نیز ارج نهاده باشم. اهتمام آقایان امیر عزیزادگان و صمد سرداری‌نیا به رغم عدم امکان دسترسی به همهٔ اسناد هنر نمایش در معرفی پیشینهٔ تئاتر تبریز شایان تقدیر می‌باشد. امید است انتشار کتاب حاضر درآمدي باشد برای ارتباط با خانواده‌ها و فرهیختگانی که هنوز عکس‌ها، سندها و اطلاعات بیشتری از سابقهٔ نمایش را در اختیار دارند و مسلماً دستیابی به آنها تصویر روشن‌تری از پیشینهٔ موضوع را ترسیم خواهد کرد. نکاتی که در پژوهش حاضر و پردازش مستندات لحاظ گردیده، جهت آشنائی هرچه بیشتر خوانندگان محترم به شرح زیر یادآوری می‌گردد:

۱- بخش اول به شرح کلیاتی در زمینهٔ نفوذ، شکل‌گیری و رشد هنر نمایش در تبریز اختصاص دارد که از منابع مختلف گردآوری گردیده و همراه با مستندات مربوط با آنها عرضه شده است.

۲- ترتیب تاریخی در ارائهٔ مطالب و اسناد تا حد امکان در نظر بوده و برای هر گروه نمایش بخش جداگانه‌ای اختصاص یافته و مستندات و تصاویر مرتبط با گروه نیز در خاتمهٔ همان مطلب آورده شده است.

۳- سعی بر این بوده است تا به منظور ارائهٔ تصویری از سبک گرافیکی و شیوهٔ

نگارش ادبی پوسترها و آگهی‌های تبلیغاتی در آن دوره‌ها، متون بازنویسی شده تا حد امکان به روشی که انشاء گردیده‌اند، ارائه شود و توضیحات لازم در موارد خیلی ضروری به تناسب اقتضاء، داخل کروشه و یا پاورقی آورده شود و عبارات و واژه‌هایی که به علت پاره بودن اسناد و... قابل بازخوانی نبوده‌اند، به صورت خط چین ریز نشان داده شده است. در ضمن به منظور پرهیز از دخل و تصرف در متن اسناد و در عین حال اصلاح رسم الخط، در جایی که باید از نقطه یا ویرگول استفاده شود، یک فاصله خالی منظور شده و در مواردی نیز واژه‌ها دست نخورده باقی مانده است. به عنوان مثال در اغلب آگهی‌ها "به" به ابتداء واژه‌ها بصورت چسبیده اضافه شده که امید است هنگام مطالعه کتاب، مورد نظر باشد.

۴- با توجه به تکرار برخی واژه‌ها و اصطلاحات هنری در اسناد نمایشی که غالباً نیز با سلیقه‌های متفاوت نگاشته شده، واژه‌نامه‌ای در پایان کتاب ارائه گردیده است.

در خاتمه لازم می‌دانم از آقای علی میرانصاری که در پژوهش و تدوین کتاب حاضر، مشوق و راهنمایم بوده‌اند و از آقای دکتر کیانوش کیانی معاونت محترم اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، و آقای رحمانی مدیریت محترم انتشارات سازمان و همچنین آقای هادی هاشمیان که برخی مستندات ارزشمند را در اختیار اینجانب نهادند و آقای فرهود صفرزاده که در ظرائف و دقائق کار یاریم کردند، تشکر و قدردانی نمایم. از دارندگان اسناد و عکس‌ها و حافظان فرهنگ شفاهی تقاضا دارم تا با ارسال تصویر آنها و یا ارائه انتقادات و رهنمودها از طریق پست الکترونیکی ranjbar307@yahoo.com تکمیل پیشینه و تاریخ نمایش در تبریز را یاری فرمایند.

محمود رنجبر فخری

بهمن‌ماه ۱۳۸۳